ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
44
2013

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

2013, Sayı 44

YAYIN SAHİBİ
Halil YENER

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Aslan Yavuz ŞİR

YAZI KURULU
Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(Türk Tarih Kurumu, Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Dr. Şükrü ELEKDAĞ
(Milletvekili, E. Büyükelçi)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
(Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU
(Gazi Üniversitesi)

Dr. Erdal İLTER
(Tarihçi, Yazar)

Dr. Yaşar KALAFAT
(Tarihçi, Yazar)

Doç. Dr. Davut KILIÇ
(Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Bayram KODAMAN
(Süleyman Demirel Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver KONUKÇU

Doç. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU
(Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi Müdürü, Atatürk Üniversitesi)

Prof. Dr. Nurşen MAZICI
(Marmara Üniversitesi)

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR
(Siyaset Bilimci)

Prof. Dr. Mehmet SARAY
(Tarihçi)

Dr. Bilal ŞİMŞİR
(E. Büyükelçi, Tarihçi)

Pulat TACAR
(E. Büyükelçi)

DANIŞMA KURULU
Alfabetik Sıra İle

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT
(Ondokuz Mayıs Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Kalerya BELOVA
(Uluslararası İlişkiler Enstitüsü)

Prof. Dr. Salim CÖHCE
(İnönü Üniversitesi)

Edward ERICKSON
(Tarihçi)

Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ
(Selçuk Üniversitesi)

Andrew MANGO
(Gazeteci, Yazar)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Prof. Dr. Azmi SÜSLÜ
(Ankara Üniversitesi)

EDİTÖR
Ömer Engin LÜTEM

Ermeni Araştırmaları yılda üç kez yayımlanır. Yerel Süreli Yayın.

***Ermeni Araştırmaları* hakemli bir dergidir.** Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM tarafından taranmaktadır. Gönderilen yazılar ilk olarak yazı kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmaları ile tanınmış üç ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrultusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

Yayın İdare Merkezi
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26

www.avim.org.tr

Baskı Tarihi: 21 Mayıs 2013

ISSN: 1303-068X

Sayfa Düzeni
Ruhi ALAGÖZ

Baskı:
Özyurt Matbaacılık
Büyük San. 1. Cad. Süzgün Sok. No: 7 İskitler / ANKARA
Tel: +90 312 384 15 36 **Belgegeçer:** +90 312 384 15 37

Abone Sorumlusu
Hülya ÖNALP
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Süleyman Nazif Sok. No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23-24 • **Faks:** 0 (312) 438 50 26
E-posta: teraziyayincilik@gmail.com

Yurtiçi Abone Ücreti: 25 TL
Yurtdışı Abone Ücreti: 25 €

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:
Terazi Yayıncılık, Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi 181/6296007
Posta Çeki Hesabı: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221
IBAN No: TR960006200018100006296007

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazarına aittir. Yazı işleri müdürünü, yayın sahibini veya editörünü bağlamaz.

Tüm hakları saklıdır. Önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

İÇİNDEKİLER

McCarthy J., *The Ottoman Peoples and the End of Empire*, Bloomsbury U.S.A. Publishing, New York, 2001.

Moses Khorenatsi, *History of the Armenians*, İngilizceye çeviren. R. W. Thomson, Harvard University Press, USA, 1980

Nersoyan T., 'Armenian Church' (1987), *Encyclopedia of Religion vol.I* içinde, Ed. L. Jones, Thomson Gale, Farmington, Hills, 2005, ss.487-490.

Payasliyan S., *The History of Armenia*, Palgrave Macmillan, New York, 2007.

Shaw S. J., Kural-Shaw E., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

Sirarpie D. N., "The Kingdom of Cilician Armenia", *A History of the Crusades, vol. II*. İçinde, Ed. K. M. Setton, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1962.

Stalin A Critical Survey of Bolshevism, "Chapter III." http://www.marxists.org/history/etol/writers/souvar/works/stalin/ch03.htm; Erişim Tarihi: 10.10.2010

Volkan V. D., *Kan Bağı: Etnik Gururdan Etnik Teröre*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1999.

Walker C. J., *Armenia: The Survival of a Nation*, Palgrave Macmillan, London, 1990.

"The First Republic" http://armenianhistory.info/the-first-republic/ , Erişim Tarihi: 10.11.2010

"Agreement Between the ARF (Armenian Revolutionary Federation-Dashnaktsutyun) and the CUP (Committee of Union and Progress, Ittihad ve Terakki)" http://www.arfd.info/2010/08/07/agreement-between-the-arf-dashnaktsutyun-and-the-ittihad-ve-terakki/ Taşnak Örgütü Resmi İnternet Sitesi, Erişim Tarihi: 10.11.2010

1915 OLAYLARININ 100. YILINA DOĞRU ERMENİ KİLİSESİ VE ERMENİLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

(AN ASSESMENT ON GREGORIAN CHURCH AND ARMENIANS TOWARDS 100th ANNIVERSARY OF 1915 EVENTS)

Doç. Dr. Davut KILIÇ
Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi
dkilic40@gmail.com

Öz: *Bu makalede; Ermeni toplumunun ana hatlarıyla Tanzimat döneminden günümüze, emperyalist devletlerin desteğini alarak dini ve sivil önderlerce nasıl yönlendirildiği, Osmanlı devletine 1915 Ermeni olaylarının nasıl bir iç tehdit oluşturduğu, 50 yıl sonra bu problemin Türkiye Cumhuriyetinde nasıl dış tehdide dönüştüğü, ortaya konularak Ermeni dini ve sivil yöneticilerin varmak istedikleri nihai hedefler üzerinde bir değerlendirme yapılmıştır.*

Anahtar Kelimeler: *Eçmiyazin Katoğikosluğu, Antilyas Katoğikosluğu, İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Diaspora, Türkiye Cumhuriyeti*

Abstract: *Throughout this paper, a thorough assessment has been made on the ultimate goals intended by Armenian religious and civilian administrators by revealing how the Armenian society has been manipulated from Tanzimat to the present by religious and civilian authorities with the support of imperialistic states, how the 1915 Armenian Events posed an internal threat to the Ottoman State, and how this problem is turning into an external threat to the Republic of Turkey even after 50 years upon the events in question.*

Keywords: *Echmiadzin Catholicosate, Antelias Catholicosate, Armenian Patriarchate of Istanbul, Diaspora, Republic of Turkey.*

1. Osmanlı Dönemi Ermeni Faaliyetleri

Osmanlı yönetimince Tanzimat döneminden bu tarafa vaat edilen Islahat, Meşrutiyet ve İnkılâp sözleri Ermeni dinî ve sivil önderleri hayalinden bir türlü alıkoymadı. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının neticesinden cesaret alan İstanbul Ermeni Patriği Nerses, Osmanlı devletine sırt çevirerek işgalci Ruslarla ilişki kurma yollarını aramaya başladı. 31 Ocak 1878 günü Edirne'de ateşkes antlaşması imzalandıktan hemen sonra, İstanbul'da Ermeni ileri gelenlerinden oluşan bir heyet, başlarında Ermeni Patriği olduğu halde yeşil köye gelerek,[1] Ruslardan Sivas, Erzurum, Van ve Muş vilayetlerinden muhtar bir Ermeni devletinin kurulmasını ve bu bölgede Çar ordularının uzun bir süre kalmasını istedi.[2] Ermeni önderlerin yapmış olduğu bu istek Ayastefanos Antlaşmasının 16. maddesini, Berlin Barış Antlaşmasının da 61. maddesini oluşturdu.[3] Böylelikle Ermeni adı ilk defa antlaşmalara girmiş, Ermeni toplumunun bağımsızlığa giden yolda Rusya ve Avrupa devletlerinden beklentileri de artmıştır. Aynı zamanda bu durum İstanbul Ermeni Patrikhanesi ile diğer kiliseler arasındaki mezhep çatışmalarından doğan ihtilâfı da yumuşatmıştır. Bundan böyle Ermeni önderler, emperyalist devletlerin desteği ile Osmanlı devletine karşı açıktan siyasi mücadeleye başlayacaktır.[4]

İlerleyen zaman içerisinde Balkanlardaki halkların bağımsızlığı ve Osmanlı devletinin yenilgisi, Ermeni önderler de Büyük Ermenistan'ın kurulması için altın zamanın geldiği görüşünü pekiştirdi. Bu durum Ermeni yöneticiler tarafından "Ya şimdi ya da hiçbir zaman" şeklinde sloganlaştırıldı.[5] Dünyanın hızla I. Dünya Savaşına sürüklendiği bir dönemde başta İstanbul Ermeni Patriği Zaven[6] olmak üzere Ermeni liderler, artık bağımsızlığa giden yolda önlerindeki engellerin kalktığı düşüncesindeydi.

1 Bilal Şimşir, "Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983, s.121; Ermeni Din adamlarını faaliyetleri için ayrıca bkz., Davut Kılıç, "Ermeni Terörünün Ortaya Çıkışında Kilise ve Din Adamlarının Rolü 1863-1896", *Türk Kültürü*, S: 513-514, (Ocak-Şubat 2006), ss.33-49.

2 Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın istanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara 1968, s.158.

3 Bu konuda geniş bilgi için bkz., Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara 1953, s.373 vd.

4 Bu konuda geniş bilgi için bkz., Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2006, s.177.

5 Bkz., Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, (çev. M. Arpi-N. Arek), İstanbul 2003, s.198.

6 Babası Siirtli Papaz Avedis, Musul'da Ermeni Murahhasa yardımcılığı görevinde bulunduğu sırada 8 Eylül 1868 yılında Zaven Efendi Musul'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini Bağdat'taki Ermeni Birleşik Dernekler Okulunda (1881-1890) gören Zaven, Aralık 1890'da girdiği Armaş'daki (Akmeşe) Ruhban Okulunda öğrenimine devam etti. 1895 yılında buradan mezun olduktan sonra 26 Mayıs 1896 yılında Zaven adı ile Rahip olarak takdis edildi. 1897-1898 yıllarında İstanbul Samatya ve Hasköy'deki Ermeni kiliselerinde vaizlik yaptı. Ardından Erzurum (1898-1906), Van (1908-1909) ve Diyarbakır'da (1909-1913) Ermeni Murahhaslık görevlerinde bulundu. Diyarbakır Murahhasalığı döneminde (1910) Eçmiyazin Katoğikosluğun'da Episkopos olarak takdis edildi ve literatüre Bağdatlı Zaven I. Der Yeğyayan olarak geçti. Bkz., Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri*, C. III, İstanbul 2004, s.597; Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler* C. IV, (çev. Osman Köker), İstanbul 2003, s.210; Patrik Zaven'in faaliyetleri için ayrıca bkz., Davut Kılıç, "79. İstanbul Ermeni Patriği Zaven Efendinin Faaliyetleri (1913–1915,1919–1922)" *VI. Uluslararası Atatürk Kongresi (12-16 Kasım 2007) Bildirileri*, C. II, Ankara 2010, ss. 1548-1560.

Rus elçisinin bağımsız Ermenistan vaadi, başta İstanbul Ermeni Patrikhanesi olmak üzere Hınçak, Taşnak ve Ramgavar partilerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları gidermesine neden olduğu gibi bütün Ermeni kurumlarının birlikte hareket etmesini de sağladı.[7] Patrik Zaven Efendi, Eçmiyazin Katoğikosluğu ile birlikte her tarafa propagandacılar göndererek, değişik yerlerdeki zengin ve nüfuzlu Ermenilere mektup yazıp, isyan ve ihtilale yardımcı olmalarını istedi.[8] Bununla yetinmeyen patrik, başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki, Ermeni murahhasalar vasıtasıyla, Osmanlı topraklarında meydana gelen gelişmeleri anında Eçmiyazin Katoğikosluğuna bildirmeye başladı.[9] 1915 yılı Eçmiyazin Kilisesi açısından Rus-Ermeni işbirliğinin zirveye çıktığı yıl oldu.[10] Bu gelişmelerden olsa gerek Taşnaksütyun komitesine açıkça destek vermekten çekinmeyen Patrik Zaven, doruk noktasına ulaşmış duygularının da tesiri ile tebaası olduğu Osmanlı devletine karşı hayalinde kurduğu Büyük Ermenistan'ın başkenti Erzurum olacaktır, sözünü hiç çekinmeden basına zikretme cesaretini gösterdi.[11] Bundan böyle Ermeni faaliyetleri Eçmiyazin'den idare edilmeye başlanacak ve İstanbul Ermeni Patriği Zaven Efendi de Rusların maşası durumuna gelecektir.[12]

İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve bağlı kurumları uzun zamandan beri Ermeni ihtilal partilerinin inkılâp ocakları haline gelmiş ve en acımasız programlar buralarda hazırlanır olmuştu.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve bağlı kurumları uzun zamandan beri Ermeni ihtilal partilerinin inkılâp ocakları haline gelmiş ve en acımasız programlar

7 *Talat Paşa'nın Anıları*, (yay. Alpay Kabacalı), İstanbul 2000, s.56.

8 Bkz., *BOA*, A. MKT. MHM., 627/30.

9 Bkz., *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, (yay. H. Erdoğan Cengiz), Ankara 1983, s.149; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.377.

10 Çar'ın Ermenilere yapmış olduğu savaş çağrısından sonra Eçmiyazin Katoğikosu Kevork'da bütün Ermenilere hitaben Katoğikosluğun resmi yayın organı olan 1914 Ağustos tarihli Ararad mecmuasında özetle şöyle diyordu: Murahhaslara, murahhasa vekillerine, muhterem papazlara, eşraf, tüccar, sanatkâr, muallim ve mürebbilere, umur-i milliye ile iştigal eden zevata velhasıl ana kilisenin bütün evlatlarına Katoğikosluk makamından: Avrupa hükümetleri arasında dehşetli bir harp başladı. Her tarafta bulunan bilumum evladı maneviyyeden her birinin kemal-i şevk ve muhabbetle Rus hükümetine karşı olan vazifesini umumi vatanımız ve onun şerefini müdafaa etmek üzere bizzat ifa etmelerini beyan ile teselli buluyoruz. Ermeniler, Rus imparatorluğunun tahtı şevket ve ihtişamına karşı bugüne kadar olduğu gibi bugünde sadakatini göstermelidir. Rusya'nın selamet ve namusu için harbe hazırlanın. Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal…, s.143 vd.

11 Bkz., Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, İstanbul 2004, s.143; Yine bu dönemde Taşnaksutyun Komitesi de merkezini Erzurum'a naklederek, büyük kongresini burada yapmaya karar almıştır. Bkz., Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* C. II/III, Ankara 1991, s.187; Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal…, s.96 vd; *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)* C. I, (Yay. Genel Kurmay Başkanlığı), Ankara 2005, s.35. Erzurum toplantısı ve diğer hazırlıklar için bkz., aynı eser, Ek No.2; M. Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914–1923*, Ankara 1991, s.102; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi* C. III/III, Ankara 1991, s.11 vd.

12 Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s.11; Mesela, Patrik, Doğu Anadolu'daki reform konusunda İstanbul'daki Rusya Büyükelçisine sunduğu notta; Patrik, kendisini milli konseyin görevlendirdiğini ifade ederek, Doğu Anadolu'ya genel müfettiş tayininde Ermenilerin haklarını korumak için vermiş olduğu destekten dolayı Büyükelçiye minnettarlığını ifade etmekteydi. Bkz., Ahmed Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, (yay. Cengiz Aydın), İstanbul 2001, s.157 vd.

buralarda hazırlanır olmuştu. Dini liderler, yazılı ve sözlü olarak kendilerine güvenmiş olan halkı isyana teşvik ediyordu. Artık vaazlarda yüce sözler ve İncil'in doktrini zikredilmiyordu. Ermeni din adamları, komiteler tarafından tertiplenmiş bayramlara, toplantılara ve törenlere başkanlık ediyor, Osmanlı Ermenilerinden komitelerin emirlerine ve eğitimlerine kayıtsız uymalarını istiyordu.[13] Bu acımasız propagandanın kurbanı olan Ermeni ahali, Osmanlı devletinin I. Dünya Savaşına katılmasıyla birlikte Van, Bitlis, Muş, Karahisar-ı Şarki, Zeytun, Maraş ve Urfa'da alenen isyanlar çıkartarak devletin geleceğini zora soktu.[14] Bilindiği üzere gelişen hadiseler neticesinde Osmanlı yöneticileri yayılan olayların önünü almak için geliştirdiği tedbirler neticesinde Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerin büyük bir bölümünü, Osmanlı topraklarının Güneyine sevk ve iskân etmek durumunda kaldı.[15] Yine aynı şekilde Osmanlı hükümeti Ermeni milliyetçiliğinin mihraklarından olan İstanbul Ermeni Patrikhanesini de Eçmiyazin Katogikosluğu ve Rusya'nın etkisinden kurtarmak ve ayrılıkçı emellere hizmet etmesini önlemek gayesiyle Ermeni Nizamnamesini, 26 Haziran 1916'da yürürlükten kaldırarak patrikhaneyi de yeni bir kanunla Kudüs'e nakletti.[16]

Yukarıda izah etmeye çalıştığımız 1915'de baş gösteren Ermeni olayları sonucunda yaşanan karşılıklı ölümler, her iki taraf için de tarihin büyük acı olayları arasında yer alır.[17] Öyle ki, I. Dünya Savaşının zorlu şartlarında bir buçuk yıl devam eden sevk ve iskân esnasında ölen ya da öldürülen Ermeniler oldu. Asker firarileri, bazı aşiret kuvvetleri, yağmacı eşkıyalar, kış şartları ve hastalık,[18] sevk edilmek istemeyen Ermenilerin isyanları, yerleştikleri bölgelerdeki Arap urbanın saldırıları ve benzeri sebeplerle birçok Ermeni hayatını kaybetti.[19] Diğer taraftan komitacılar da yol boyunca kendi ırktaşlarını zorunlu iskândan kurtarmak için kafilelere hücum ederek jandarmaları öldürdü.[20]

13 Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997, s.115.

14 Ermeni Komitelerinin A'mal…, s.10 vd; Ayrıca Ermeni ayaklanmaları için bkz., Y. Hikmet Bayur, Türk İnkılabı …. III/III, s.2 vd; McCarthy'de Birinci Dünya Savaşında, Doğu Anadolu Ermenilerinin büyük bir kısmının Kafkas Ermenileri ile tek toplum gibi bir bütün olarak iç içe bulunduklarını söyler. Bkz., Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 1998, s.26.

15 Bakanlar Kurulunca sevk ve iskân edilen Ermenilere, iskan, iaşe ve diğer konularda çıkan yönetmelikler için bkz., *BOA*, DH. ŞFR, 54/10; *BOA*, DH. ŞFR, 54/9; *BOA*, DH. ŞFR, 54/156; *BOA*, DH. ŞFR, 54/162; *BOA*, DH. ŞFR, 54/406; Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri I, s.131 vd; Ayrıca sevk ve iskân edilmeyen Ermeniler için bkz., Davut Kılıç, "1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri* C. II, (20-21 Nisan 2002) Ankara 2003, ss. 113-120.

16 Bu konuda geniş bilgi için bkz., Davut Kılıç, *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 2008, s.277 vd.

17 Y. Hikmet Bayur, Türk İnkılabı, C. III/III, s.6; Ayrıca bkz., Ahmet Refik, *İki Komite İki Kıtal*, Ankara 1994.

18 Bu konuda geniş bilgi için bkz., Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara 2005.

19 Süleyman Beyoğlu, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler" *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 131 (Nisan 2001), s.70; Enver Konukçu "Osmanlılar ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. H. C. Güzel), Ankara 2001, s.69.

20 Dikran Kevorkyan, "Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler", *T.B.T.E.T.İ.S.*, (8-12 Ekim 1984 Erzurum), s.300.

İşte böyle bir ortam içiresinde gerçekleşen 1915 olaylarını, Ermeni toplumunun yöneticileri, Avrupa ve Amerika'daki misyoner propaganda kuruluşlarının da desteğini alarak, din kardeşiniz Ermeniler, Barbar Türkler tarafından katlediliyor yaygarası ile tahrif etti.[21] Şöyle ki; Anadolu'da ihtilalci Ermenilerin sebep oldukları isyanlar devletçe bastırıldıklarından, bazı din adamları[22] ve komiteler bu durumu Hıristiyan dünyasına Ermeni soykırımı diye ilan etmişler[23] ve Avrupalı devlet adamlarından ziyade din kardeşliği bağlamında Avrupalı ahaliyi duygusal boyutta etkilemişlerdir. Çünkü Avrupalıların zihnindeki İslam'ın temsilcisi durumundaki Osmanlı devleti ve Türkler zaten Hıristiyanlığın baş düşmanı durumundaydı. Böyle bir atmosferde Ermeni katliamı gündeme geldikçe, Türklerin barbarlığını, Ermenilerin de Türklere karşı Hıristiyan olmaktan başka bir kabahati olmayan mağdur millet olduğunu ileri sürmek o günlerde adet olmuştur.[24] Hıristiyan Dünyası, Osmanlı devletindeki durum hakkında misyonerlerden bilgi alıyor, Türkleri onların gözüyle görüyordu. Misyonerler Türkleri kötülüyor ve onları tüm dünyaya "Hıristiyanların Katilleri" olarak tanıtıyordu. Misyonerlerin bu etkin propagandaları Batı'da Türklüğe karşı olan düşmanlığı yeniden körüklemeye yetmiştir. Zira uluslararası kamuoyunda Hıristiyanlığın verasetini yıkmak için her türlü çabayı harcayan "Kana susamış, vahşi Türk" imajı yeniden gündeme getirilmiştir.[25]

Mütareke dönemi sonrası İtilaf devletlerinin İstanbul'a asker çıkarmasıyla birlikte İttihat ve Terakki hükümeti görevden çekildi. Padişah Vahdettin 23 Kasım 1918'de İngiliz gazetesine vermiş olduğu mülakatta; Ermenilerin sevk ve iskânı esnasında meydana gelen olaylardan çok üzüntü duyduğunu içinde

21 Geniş bilgi için bkz., Salahi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Belleten* XLI/161 (Ocak 1997), Ankara 1997, s.137.

22 Mesela; 1915 yılında Amerika'daki Müdafaa-i Milliye Komisyonunda yer alan azanın tamamı Osmanlı Ermeni'si idi. Bunlar içerisinde İstanbul Ermeni Patrikhanesine bağlı kurumlarda senelerce görev yapmış sabık Adana olaylarının müsebbibi Episkopos Muşeğ, Ankara sabık Murahhasası Episkopos Papgen, yine Kütahya Murahhasası Gülcseryan, sabık Üsküdar ve Feriköy Vaizi Rahip Dirayr gibi pek çok din adamı vardır. [Bkz., Ermeni Komitelerinin A'mal…, s.148.] Başta bu din adamları ve komiteler olmak üzere yıllardır sürdürülen propagandalar neticesinde Amerikalıların dinî duyguları tahrik edilerek, Ermenilerin sırf Hıristiyan oldukları için Türkler tarafından vahşice öldürüldüğü teması kabul görmeye başlamıştır. [Bkz., Esat Uras, Ermeni Meselesi…., s.692.] Bu olgu Protestan misyonerler tarafından da desteklendi. Çünkü misyonerler, uğraşlarının zorluğu ve kutsallığı derecesinde dindaşları tarafından ödüllendirileceklerini bildikleri için Osmanlı idarecilerini canavarlaştırıp, gayrimüslimleri mazlumlaştırmaktan kaçınmadılar. Böylelikle düzmece hikâyelerle kiliselerin himayesi altında batı kamuoyunda Türk düşmanlığı doğmuş oldu. [Bkz., M. Kemal Öke, Ermeni Sorunu, s.73.] I. Dünya Savaşının çıkışı Amerika'da Ermeni propagandasını artırdı. Bu arada 1914'e kadar Osmanlı devletinde Amerika'ya göç eden Ermenilerin sayısı 60 bini aşmıştır. [Bu konuda geniş bilgi için bkz., Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara 2005; Ahmet Akter, *Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915)*, İstanbul 2007; Ercüment Kuran "Amiral Bristol Raporu ve A.B.D.'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (edt. H. C. Güzel), Ankara 2001, s.199.] Günümüzde Amerika'daki Ermeni Lobi faaliyetleri için ayrıca bkz., Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, İstanbul 2004.

23 Bu konuda yazılan eserlerin değerlendirilmesi için bkz., Yusuf Sarınay, "Ermeni Meselesi ve Gerçekler", *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri* C. II, (29-30 Mayıs 2004), Ankara 2007, s.649 vd.

24 Mesela bkz., Ercüment Kuran "Amiral Bristol Raporu ve A.B.D.'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi", s.199.

25 Salahi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Belleten* XLIX/193-195, (Aralık 1988), s.651.

Rum ve Ermenilerin de bulunduğu bir komisyon oluşturularak suçluların cezalandırılması için gerekli talimatı verdiğini açıkladı.[26] Böyle bir dönemde dengelerin değişmesini fırsat bilen Ermeni ileri gelenleri, İstanbul'a asker çıkaran İtilaf devletlerinin de desteğini alarak, 1916 Temmuz'unda neşrolunan nizamnamenin kaldırılmasını ve eski Patrik Zaven efendinin başkanlığında Patrikhane ve bağlı kurumlarının İstanbul'a geri dönmesi için bir yazı hazırlayarak Adliye ve Mezahip Nezaretine sundu.[27] Ermenilerin bu istekleri yaklaşık iki hafta sonra kabul gördü. Ermeni Patrikhanesinin bütün imtiyazları yeniden iade edileceğine dair altı maddelik bir nizamname 18 Kasım 1918 tarihinde Takvim-i Vekayi'de neşredilerek yürürlüğe girdi.[28] Diğer taraftan uzun zamandır tartışılan sevk ve iskâna gönderilen Ermenilerin de savaşın bitmesiyle devlete zarar verme ihtimalinin ortadan kalktığı düşüncesiyle, geri dönüş konusu Meclis-i Vükela toplantısında ele alınarak 31 Aralık 1918 tarihinde yasalaştı.[29]

İngilizlerin Malta sürgünlerini suçlamak için ortaya koyduğu deliller, İstanbul Ermeni Patrikhanesinin propagandaya yönelik raporlarından ibaret olduğundan, ortaya atılan "soykırım" iddiasını doğrulayacak bir tek suç fiiline rastlanmadı.

Padişahın kurmuş olduğu komisyon, çalışmalarını hızlandırarak sevk ve iskân esnasında kusur ve ihmali bulunan görevlilerin cezalandırılması yoluna gitti. Suçlanan görevlilerin gözaltında bulundukları yerdeki Divan-ı Harpte, bunun olmadığı yerlerde ise Nizamiye Mahkemelerinde yargılanmaları talimatını verdi.[30] Sonuç olarak Ermeni toplumuna karşı sorumluluğunu yerine getirmede ihmali görülen asker ve sivil ilgililerin örfi idare mahkemelerince yargılanmaları neticesinde 1673 kişi idam da dâhil olmak üzere çeşitli cezalara çarptırıldı.[31]

Yine bu dönemde 50'yi aşkın Türk subay ve mülki yöneticisi aynı gerekçelerle İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya sürgün edildi. İngilizlerin Malta sürgünlerini suçlamak için ortaya koyduğu deliller, İstanbul Ermeni Patrikhanesinin propagandaya yönelik raporlarından ibaret olduğundan, ortaya atılan "soykırım" iddiasını doğrulayacak bir tek suç fiiline rastlanmadı. Bunun üzerine mahkemeyi oluşturanlar, Amerikan diplomat ve misyonerlerinin savaş

26 Bayram Akça, "1915 Tehciri ve Mondros Mütarekesinden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetlerinin Olaya Bakışı", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Edt. İ. Bal-M. Çufalı), Ankara 2003, s.441.

27 *BOA,* 11 Nolu, Ermenilerin Berat Defteri, s.24 vd.

28 Recep Karacakaya, Türk Kamuoyu, s.308.

29 Bkz., İbrahim Etem Atnur, "1918 Yılında Osmanlı Devleti ve Ermeni Meselesi", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri* C. I, Ankara 2003, s.395.

30 Bkz., *BOA.* DH. EUM, 5/27.

31 Bu konuda geniş bilgi için bkz., Yusuf Sarınay, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar 1915-1916", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (23-25 Kasım 2005)*, Ankara 2006, ss.263 vd; Tehcir ve yargılamalar için ayrıca bkz., Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları,* Ankara 2005.

yıllarında Osmanlı topraklarındaki görevlerini sürdürmelerinden dolayı, Amerikan arşivlerinde ortaya atılan iddianın delillerini aramaya yöneldi. Londra'nın arzusuyla Amerikan arşivlerine konunun araştırılması için yazı yazıldı. Amerika'dan gelen cevabi yazıda Türkleri suçlayacak bir belgeye rastlanmadığı bildirildi.[32] Böylelikle İngiliz yönetimi altındaki mahkeme heyeti, Türk subay ve yöneticileri suçlayacak bir delil bulunmadığından tutukluları serbest bırakmak durumunda kaldı.

1918'de kurulan Ermenistan devletinin ilk başbakanı olan Ovanes Kaçaznuni'nin 1915 olayları ile ilgili yapmış olduğu durum tespiti de yukarıda izah ettiğimiz olayları doğrular mahiyettedir. "Aklımız dumanlaşmıştı. Biz kendi isteklerimizi başkalarına mal ederek, sorumsuz kişilerin boş sözlerine büyük önem vererek ve kendimize yaptığımız hipnozun etkisiyle, gerçekleri anlayamadık ve hayallere kapıldık... 1915 yaz ve sonbahar döneminde Türkiye Ermenileri zorunlu bir tehcire tâbi tutuldu, kitlesel sürgünler ve baskınlar gerçekleştirildi. Bütün bunlar Ermeni meselesine ölümcül darbe vurdu. Tarihsel Ermenistan'ın bize devreden gelenekler ve Avrupa diplomasisinin vaatleri doğrultusunda, bağımsızlığımızın temelini oluşturması gereken bölgeler boşaltıldı. Ermeni vilayetleri Ermenisiz kaldı. Türkler ne yaptıklarını biliyorlardı ve bugün pişmanlık duymalarını gerektirecek bir husus bulunmamaktadır. Sonradan da anlaşıldığı üzere, Türkiye'de Ermeni meselesinin temelli çözümü açısından bu yöntem en kesin ve en uygun yöntemdi."[33]

Şubat 1919'da Erivan'da Eçmiyazin Katoğikosu V. George'un takdis ederek açılışını yaptığı büyük çoğunluğunu Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren komitacıların oluşturduğu "Batı Ermenilerinin II. Kongresinde", Büyük Ermenistan hayalini sekteye uğratan İttihat ve Terakki Partisinin önde gelen yöneticilerinden intikam almak için bulundukları yerde öldürülmelerine karar verildi.[34] Ermeni suikast timleri kendilerine verilen bu görevleri yerine getirmek için değişik ülkelerde kaçak olarak yaşayan eski Osmanlı yöneticilerinin peşine düştü. 15 Mart 1921'de Berlin'de Talat Paşayı,[35] 5 Aralık 1921'de Roma'da Sait Halim Paşayı,[36] 17 Nisan 1922'de yine Berlin'de Bahattin Şakir ve Cemal Azmi beyleri, 21 Temmuz 1922'de ise Tiflis'te Cemal Paşa ile iki yaveri Binbaşı Nusret ve Teğmen Süreyya beyleri öldürdü.[37]

32 Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri,* İstanbul 1976, s.270 vd.

33 Bkz., Ovnes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok, (1923 Parti Konferansına Rapor),* (çev. Arif Acaloğlu), İstanbul 2006, s.32 vd.

34 R. G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence 1918,* Los Angeles 1967, s.453'den naklen M. Kemal Öke, a.g.e., s.334.

35 *Talat Paşa'nın Anıları*, (yay. Alpay Kabacalı), İstanbul 2000, s.14.

36 Arşavir Şıracıyan, *Bir Ermeni Teröristin İtirafları*, (çev. K. Mustafa Orağlı), İstanbul 1997, s.185.

37 Arşavir Şıracıyan, *Bir Ermeni....,* s.277.

2. Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşunda Ermeni Faaliyetleri

Ankara'da yeni bir Türk devletinin doğduğunu gören ve Patrik Zaven Efendi'nin hayalci ve maceraperest düşüncelerinden bıkıp usanan sağduyulu Ermeniler, Türkiye Büyük Millet Meclisi yönetimine yakınlaşmak düşüncesiyle patriklerinden Refet Paşa'yı ziyaret ederek bağlılıklarının bildirilmesini istedi. Zaven Efendi bu ziyareti gerçekleştirmesine rağmen Ermeniler, Patriğin geçmişini kurulacak iyi münasebetlere engel gördüğünden istifa etmesini istedi. Patrik millet kararıyla geldiğini, ancak millet kararıyla gidebileceğini söyleyerek istifa etmeyi reddetti. Bunun üzerine toplantıya çağrılan 50 üyeli meclisten 28 üyenin katımlıyla yapılan oylamada istifa kararı çıktı.[38] Gelişen bu olaylar neticesinde Lozan barış görüşmeleri esnasında Ermeni Patriği Zaven de diğer komitacılar gibi İstanbul'u terk etmek durumunda kaldı.[39]

Yeni kurulan genç Cumhuriyet'te Türklerle birlikte yaşama arzusunda olan Ermeniler, Lozan'da kaderlerini ilgilendiren konuların görüşüldüğü esnada Türk Ermenileri olarak "Türk-Ermeni Teali Cemiyeti" adında bir dernek kurdu.[40] Bu cemiyet İstanbul'un işgalinde Bedros Zeki Karabetyan'ın etrafında toplanan Ermeniler tarafından kuruldu. Komitacı Ermenilerin tehditlerine rağmen bu cemiyetin üyeleri, Anadolu'da başlayan Kuvayı Milliye hareketine para ve silah kaçırma işlerinde yardımcı oldu. Türkiye'nin Ermeni asıllı yurttaşları ilkönce Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndererek, Türk Ermenilerinin "harici ve dâhili bütün teşvikata bigane kalarak Türk vatandaşlığına en samimi hislerle rapt-ı kalp ve her türlü müşkülata rağmen azminde sebat ederek hükümet-i milliyemize arz-ı biat ve sadakat eylediklerini" arz ediyorlardı. Yine bu dernek tarafından ikinci bir telgraf da İsmet Paşa'ya çekilmişti. "Türkiye Ermenilerinin mukadderatıyla alakadar olan Lozan Konferansında Ermeni hukukunun ancak devlet-i efhamileri ile müdafaa edilmesinin meşrutiyetini tasdik ediyor" ve kendisinin de bu görevi yerine getirmeyi kabul buyurmalarından dolayı şükran duygularını dile getiriyordu.[41] Lozan'da Anadolu'da kurulan Türk Devletinin varlığını kabul etmek zorunda kalan emperyalist devletler artık o güne kadar kendi menfaatleri için Osmanlı Devletine karşı kışkırttıkları Ermenileri, Türk toplumu içerisinde azınlık olarak tanınmasını kabul ederek, problemi bir iç mesele olmaktan çıkarmıştır. Bu durum karşısında bir müddet Ermeni dini ve siyasi önderler sessiz kalmıştır.

38 Sabahattin Özel, "Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa Bir Bakış", *Aylık strateji ve analiz e-dergisi, (Nisan 2003),* http://Www.Stradigma.Com/İndex.Php?Sayfa=Makale&Sayi=23& No= 181, 06.12.2006; Bu konuda ayrıca bkz., Anadolu Ermenilerinden Zaven Efendi'ye Cevap başlıklı yazı, 01 Haziran 1922 tarihli *Vakit* Gazetesi.

39 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları (1922-1923)* C. I-II, Ankara 1990, s.246 vd.

40 Derneğin cihan biraderler matbaasında basılan tüzüğü için bkz., *Türk-Ermeni Teali Cemiyeti Nizamnamei Esasiyesi,* İstanbul 1339-1341.

41 M. Kemal Öke, *Ermeni Sorunu,* s.194.

3- 1965'ten Günümüze Ermeni Faaliyetleri

Değişen Dünya şartları, -II. Dünya Savaşı ve akabinde başlayan bloklar arasındaki soğuk savaş- Osmanlı topraklarından Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, İngiltere, Lübnan, Suriye, Filistin, Avusturalya, Kanada, Meksika, Arjantin, Rusya, Azerbaycan, Gürcistan, Mısır, İran, Irak, Ürdün gibi ülkelere dağılmış olan Ermeniler[42] arasındaki iletişim ve örgütlenmeyi geciktirdi. Bunun en büyük sebebi Eçmiyazin Katoğikosluğu ile Antilyas Katoğikosluğu arasındaki çatışmalardı. Eçmiyazin Katoğikosluğunu Hınçak ve Ramgavar partileri, Antilyas Katoğikosluğunu ise Taşnak Partisi elemanları destekliyordu. Bu gruplar büyük devletlerin etkisinde kaldıkları için onların uyduları olmuşlardı.[43] 1965 yılına gelindiğinde yukarıda isimlerini saydığımız ülkelerde sosyal ve kültürel faaliyetlerde bulunan bazı Ermeni örgütleri, 1915 olaylarının 50. yıldönümünü Beyrut'ta büyük bir dini tören eşliğinde Antilyas Kilisesinin öncülüğünde kutlamaya karar verdi. Özellikle diaspora Ermenileri ve Taşnak Partisi üzerinde etkili olan Antilyas Kilisesinin Katoğikosu I. Horen, bu törende yapmış olduğu konuşmasında "Ermeni varlığının korunmasını, bugünlerin her zaman anılmasını ve unutulmamasını isteyerek, cemaatine bu konuda ileriye dönük çalışmalarını tavsiye etti."[44]

Katoğikos I. Horen'in 1915 olaylarının 50. yıl dönümünde yapmış olduğu yukarıdaki konuşma, "Ermenilik ve Ermenistan" davasını diaspora Ermenileri arasında yeniden canlandırmış ve etkin bir şekilde organize olmalarını sağlamıştır. Öyle ki Osmanlı döneminde yöneticilerin bertaraf ettiği iç tehdit durumunda olan 1915 Ermeni olayları, Anadolu topraklarında menfaat ve stratejik beklentileri olan emperyalist devletlerin desteği ile yine aynı şekilde bir dinî merkez olan Antilyas Katoğikosluğu etrafında kümeleşen dinî ve sivil önderlerce dış tehdit olarak bu kez de Türkiye Cumhuriyetinin gündemine getirilmiştir. Bununla yetinmeyen Ermeni dini ve sivil önderler, XX. yüzyılın dördüncü çeyreğine gelindiğinde "Büyük Ermenistan Cennet Ülke" rüyasını gerçekleştirmek için 1915 ve öncesinde yaşanan Ermeni isyanları sonucunda gerçekleştirilen sevk ve iskân hadisesini tarihi gerçeklerden uzaklaştırarak soykırım şeklinde istismar eden "Dört T Planı"nı uygulamaya koymuştur. Bu plan özet olarak şöyledir. Birincisi Ermeni iddialarının dünyaya *"tanıtılması"*, ikincisi Türkiye tarafından *"tanınması"*, üçüncüsü Türkiye'den *"tazminat"* alınması, dördüncüsü ise Batı Ermenistan olarak adlandırılan *"toprak"* parçasının Türkiye'den koparılmasıdır.[45]

42 Ermeni lobilerinin bu ülkelerdeki durumları için bkz., Cemalettin Taşkıran, "Ermeni Diasporası Nedir? Ne Istiyor?" *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri* C. III, Ankara 2003, s.5 vd.

43 Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1996, s.98 vd.

44 Necla Başgün, *Türk-Ermeni İlişkileri Abdulhamid'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, Ankara 1973, s.121; Bu gelişmelerden rahatsız olan Türk Ermenileri olayları tasvip etmediklerini ve Türk Bayrağı altında mesut olduklarını belirtir beyanatlar verdiler. Bkz., 9 ve 10 Nisan 1965 tarihli *Hürriyet Gazetesi.*

45 Cemalettin Taşkıran, *Ermeni Diasporası....,* s.10; Davut Kılıç, "Ermeni Meselesinin Siyasallaşmasında Emperyalist Devletlerin Rolü", *Ermeni Araştırmaları*, S: 23-24 (Nisan 2006), ss.119-141.

Ermeni komitacılar, planın ilk bölümünü yine emperyalist devletlerden aldıkları destek sayesinde "Asala" çatısı altında oluşturdukları terör grupları ile uygulamaya koydu.[46] 1915 olaylarını soykırım olarak Dünyaya tanıtabilmek için 1973–1994 yılları arasında değişik ülkelerde Türk Büyükelçiliği çalışanlarından başta diplomatlar olmak üzere 35 kişiyi şehit ederek,[47] işledikleri bu cinayetlerin üstünden konuyu yeniden ısıttı. İşin ilginç yanı bu terör olaylarının ekserisi insan hakları savunucusu Avrupa ülkelerinde işlenmesine rağmen faillerin çoğu hala bulunamamış olmasıdır. Öte yandan bu süreçte ölen ve tutuklanan teröristler adına Ermeni Kilise önderleri, olayların yıl dönümlerinde ve mahkeme süreçlerinde kiliselerde ayinler düzenleyerek bunları kahraman ilan ettikleri gibi maddi destekte bulunmak için para da toplamışlardır.[48]

1915 olaylarını soykırım olarak Dünyaya tanıtabilmek için 1973–1994 yılları arasında değişik ülkelerde Türk Büyükelçiliği çalışanlarından başta diplomatlar olmak üzere 35 kişiyi şehit ederek, işledikleri bu cinayetlerin üstünden konuyu yeniden ısıttı.

Çalışmalarına ara vermeden devam eden dini ve sivil önderler 1973-1985 yılları arasında "Dünya Ermeni Kongreleri" veya "Dünya Ermeni Örgütleri Kongreleri" adı altında 1979/Paris, 1983/Lozan ve 1985/Sevr kentlerinde toplantılar tertip etti. Sevr de toplanan (7-13Temmuz 1985) III. Dünya Ermenileri Kongresine başkanlık yapan Taşnak mensubu İsviçreli Ermeni Papaz James Karunsyan, açılış konuşmasında kongrenin amacını; "Bütün dünyaya dağılmış bulunan Ermenileri milli kurtuluş doğrultusunda siyasi bir hareket şeklinde örgütlemek, örgütlenmiş Ermeni toplumunu devletler ve Birleşmiş Milletler tarafından tanınmasını sağlamak, Türkiye ile diyalog kurmak ve Türkiye'ye soykırım iddialarını kabul ettirmek, Ermenilerin Anadolu'ya dönme imkânını ve Türkiye'nin Ermenilere tazminat ödemesini sağlamak" şeklinde açıklamıştır.[49]

Sovyet bloğunun dağılması Eçmiyazin Kilisesi üzerindeki baskıyı kaldırmış, Ermeni meselesini taşıyan aktörlerin daha da güçlenmesine sebep olmuştur. Çünkü bu süreçte bağımsız bir Ermenistan devleti ortaya çıkmış, yeni

46 Ermeni terörü ve Asala'nın oluşumu için bkz., Hasan Selçuk Köni, "Uluslararası Terörizmin Bir Boyutu Olarak 1974'ler Sonrası Ermeni Terörü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum),* Ankara 1985, ss.201-205; Y. Atila Şehirli, "Asala'nın Ortaya Çıkışı, Eylemleri, İlişkileri ve Sonu", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri* (edt. İ. Bal,. M. Çufalı), Ankara 2006, ss.651-680; Yavuz Cankara vd., "Ermeni Terörü ve Asala Terör Örgütü", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri* (edt. İ. Bal,. M. Çufalı), Ankara 2006, ss.681-699; İhsan Bal, "Ermeni Terörü ve Dış Bağlantıları", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri* C. II, Ankara 2003, ss.475-477.

47 Şehit diplomatların katledildikleri yerler ve kimlikleri hakkında geniş bilgi için bkz., Bilal N. Şimşir, *Şehit Diplomatlarımız 1973-1994* C. I-II, Ankara 2000; Arıca bkz., *http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/diplomatlar/index.html,* (03.02.2007).

48 Erdal İlter, Ermeni Kilisesi…., s.109 vd.

49 Geniş bilgi için bkz., E. Uras, a.g.e., s.CCV-CCX; Ayrıca bkz., Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi….*, s.106.

Ermenistan devlet başkanı Ter-Petrosyan, Eçmiyazin Katoğikosluğunun boşalan koltuğuna, 400 dinî delegenin katılımıyla 4 Nisan 1995 tarihinde Antilyas Kilisesi Katoğikosu II. Karakin Sarkisyan'ı, Taşnakların da desteğini alarak 131. Eçmiyazin Katoğikosu olarak seçtirmiştir.[50] Böylelikle uzun zamandır devam eden hem Eçmiyazin Katoğikosluğu ile Antilyas Katoğikosluğu hem de Ermeni gruplar arasındaki sürtüşme ve anlaşmazlıklar sonlandırılmıştır. Ermeni dinî ve sivil önderler, bu güne kadar Antilyas Katoğikosluğu ve Ermeni lobileri tarafından gündeme getirilen 1915 olaylarının asılsız soykırım olarak dünyaya tanıtılmasında, Ermenistan devleti ve Eçmiyazin Katoğikosluğunu da saflarına katarak daha da etkili bir propaganda sürecini başlatmışlardır. Karakin'in Eçmiyazin Katoğikosluğuna seçilmesinden 17 gün sonra asılsız soykırımın 80. yıl dönümü başta Ermenistan olmak üzere Ermenilerin cemaat olarak yaşadıkları ülkelerde, Ermeni Kilisesinin riyasetinde büyük törenlerle anılmasını sağlayarak, Ermeni Kilisesi, Ermeni Devleti ve Ermeni Diasporası arasındaki bölünmüşlüğe de bir son vermiştir. Yine bu etkinlikler çerçevesinde 21-23 Nisan 1995 tarihinde Erivan'da düzenlenen "Jenosid Sorunları Uluslararası Bilim Konferansı"nın açılışında yeni Katoğikos Karekin yapmış olduğu konuşmasında; soykırım üzerine yapılacak akademik çalışmaların, milletlerarası tanıtımındaki önemine özellikle vurgu yaparak bu konuya gereken hassasiyetin gösterilmesini her kesimden istemiştir.[51]

Ermeni Kilisesi ve Ermeni lobileri, 21 yıllık kanlı faaliyetlerinden sonra plan'ın ikinci kısmına geçerek Ermeni meselesini siyasallaştırma yoluna girmiş, Ermeni kolonilerinin yoğun olarak yaşadığı ülkelerin senato ve parlamentolarında, 1915 olaylarını soykırım kabul eden yasaların onaylanmasına ağırlık vermiştir.[52] Çeşitli ülkelerin parlamentolarında alınan bu siyasi kararlar, Türkiye Cumhuriyetine asılsız soykırımın tanınmasında uluslararası seviyede baskı oluşturacak boyuta gelmiştir. Öyle ki Ermeni Kilise önderleri, 27 Eylül 2001 tarihinde Ermeni Kilisesinin kuruluşunun 1700. yılı kutlamaları çerçevesinde, Eçmiyazin Katoğikosluğunu ziyaret eden Katolik Dünyasının Dini Lideri Papa II. John Paul'e de bir buçuk milyon Ermeni'nin

50 Bkz., Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi….*, s.113.

51 Erdal İlter, *Ermeni Kilisesi….*, s.115; Dünya kamuoyunu etkilemek için Ermeni lobileri o günden bugüne 1915 olaylarını soykırım olarak nitelendirmek için Amerikan üniversiteleri başta olmak üzere çeşitli devletlerdeki üniversitelerde akademik boyutta çalışmaları sürdürmektedir. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır. Kelly K. Cooley, *Nationalism, Ethnic Conflict and Genocide: A Sociological analysis of the Factors Contributing to the Armenian Genocide and the Jewish Holocaust*, (Unpublisned Master Thesis, University of Nevada Reno, 1996.); Michelle G. Latham, *Economic Motives For Total Genocide: A Comparison of the Armenian, the Holocaust and Rwandan Genocides*, (Unpublisned Master Thesis, Boston College, 2000.); Maud S. Mandel, *In the Aftermath of Genocide: Armenians and Jews in Twentieth Century France*, (Unpublisned Doctorate Thesis, The University of Michigan 1998.); Bellinda Gosdanian, *Assessing Second-Generation Armenian American Genocide Survivors,* (Unpublisned Doctorate Thesis, California School of Professional Psychology Fresno Campus 1999.); Nicole Elise Vartanian, *When History Hurts: An Analysis of the Influences Upon the Teaching of Genocide In U.S. Public Schools,* (Unpublisned Doctorate Thesis, Columbia University 2000.)

52 Ermeni tasarısını kabul eden ülkeler ve özel kuruluşlar için bkz., Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, S: 16-17, (Kış 2004-İlkbahar 2005), s.36-72.

katledildiğini söylettirerek[53] Hristiyan dünyasındaki cepheyi alabildiğince genişletmiştir.

Planın üçüncü ayağı olan tazminat konusunda da alt yapı oluşturulmaya başlanmış, Ermenistan yönetiminin desteği ve Eçmiyazin Kilisesinin ruhani şemsiyesi altında başkent Erivan'da 2004 yılında toplanan "Dünya Ermeni Kongresinde", 1915 olaylarının soykırım olarak dünyanın çeşitli ülkelerinde tanınması girişimleri gözden geçirildikten sonra Türkiye'den maddi tazminat ve toprak talep edilmesi ile ilgili görüşler yeniden gündeme getirilmiştir.[54] Yine aynı yıl Amerikan Vardges Yeghian & Co hukuk şirketinin temsilcisi Arman Bagdoyan, Erivan da düzenlediği basın toplantısında; Ermeni soykırım iddialarına işlerlik kazandırmak amacıyla dönemin sigorta şirketlerine dava açmak için asılsız soykırım kurbanlarının varislerinden belge toplandığını belirterek[55] konuyu bir adım daha ileri götürmüştür. Nitekim Amerika'da Fransız Sigorta devi Axa ve Amerikan New York Life şirketi aleyhine dava açılarak, yapılan yoğun çalışmalar neticesinde adı geçen sigorta şirketleri 37,5 milyon dolar tazminat ödemek durumunda kalmışlardır. Gelişmelerden cesaret alan Ermeni lobisi, bu kez de Almanya'nın en önemli iki bankası olan Deutsche Bank ve Dresdner Bank'ın 1915 yılındaki sevk ve iskân sırasında ölen Ermenilerin hesaplarına el koyduklarını iddia ederek söz konusu bankalara dava açmıştır. Paraları yasal faiziyle geri isteyen Ermeni lobilerinin avukatları, asıl amaçlarının soykırım iddialarıyla ilgili gündem oluşturmak olduğunu söyleyerek, davanın kazanılması durumunda insanların demek ki, bu şirketler bu kadar yüklü miktarları ödüyorsa o zaman 1915 yılında gerçekten "soykırım yaşanmış" şeklinde düşünmeye başlayacaklarını belirterek çalışmalarına çok yönlü devam ettiklerini ifade etmiştir.[56] Bu tip politik çalışmalar hala sürdürülmektedir.

Hatırlanacağı üzere 2005 yılında Türk tarafından yapılan teklifle, Türk-Ermeni münasebetlerinde ihtilaflı bir konu olan 1915 olaylarının incelenmesini, iki halk arasındaki güvenin yeniden tesis edilmesi için Türk ve Ermenilerin de içerisinde yer alacağı tarafsız bilim adamlarından oluşacak bir komisyon kurularak arşiv kayıtlarının araştırılması istenmiştir. Ermeni tarafı ise bu komisyonda soykırımın değil, soykırım sonuçlarının görüşülmesi gerektiğini ileri sürerek, 1915'te sevk ve iskân edilen Ermenilerin geride bıraktıkları mallar ve soykırım kurbanlarının mirasçılarına verilecek tazminatı konuşmak gerektiğini söylemektedir.[57]

53 Bkz.,*http://www.hyetert.com/haber3.asp?AltYazi=Haberler\> Dünya&Id=1343& Sayfa=1&DilId=1,* (30.09.2001).

54 *Türkiye Gazetesi* (08.05.2004).

55 *http://www.hyetert.com/haber3.asp?AltYazi=AnaSayfa&Id=9949&DilId=1,* (05.10.2004); Amerika'daki Ermeni lobilerinin faaliyetleri için ayrıca bkz., Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi,* İstanbul 2004.

56 16.01.2006 tarihli *Hürriyet, Radikal ve Zaman Gazeteleri.*

57 Bkz., Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, S: 35, (2010), ss.13 vd.

Diğer taraftan 10 Ekim 2009 tarihinde Türkiye ve Ermenistan'ın, -Amerika ve Rusya'nın da içerisinde bulunduğu batılı devletlerin teşvikiyle- uzun ve zor müzakereler sonucunda imzaladığı protokollerin uygulanmasına Ermenistan kamuoyunda etkili olan Kilise, Taşnak Partisi ve Diaspora karşı çıkmış, yukarıda anlatmaya çalıştığımız sanal âlemde oluşturulan soykırım kurgusuna ve milli çıkarlara zarar vereceği endişesiyle Ermenistan yöneticilerine geri adım attırılmıştır. Öyle ki, Ermenilerin, Türkler tarafından bilinçli bir şekilde katledildiği ve soykırıma uğratıldığı iddiası dinî ve sivil önderlerce hem Diaspora'da hem de Ermenistan'da yerleştirilmiş olan köklü bir inanç olarak yaşatılmakta ve Türkiye Cumhuriyetinde bazı taleplere zemin oluşturmak için de önemli bir argüman olarak kullanılmaktadır. Çünkü bu iddianın kabulü malların iadesi, tazminat ve toprak verilmesi gibi taleplerin yerine getirilmesinde ön şart olarak düşünülmektedir. Bu ütopik yaklaşım bugünde problemin çözümlenememesinin başlıca nedenidir.[58] Ermenistan kamuoyunu ve Diasporayı yönlendiren dinî ve sivil aktörler yine aynı endişelerden hareketle bir takım bahanelerin arkasına sığınarak, Türkiye'nin Ermeni vatandaşlarına bir jest olarak restore ettiği, Ermeni dini tarihinde önemli bir yere sahip olan "Ahtamar Surp Haç" kilisesinde 95 yıl aradan sonra İstanbul Ermeni Patrikliğinin düzenlemiş olduğu ilk ayin ve törenlere de davet edildikleri halde katılmamışlardır.[59]

Daha da önemlisi 2011 yılında Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın dolaylı olarak Türkiye'nin "soykırımı" tanımasını istemesi ve "Ağrı Dağı'nın da içerisinde bulunduğu Doğu Anadolu topraklarının bir bölümünü" gelecekteki Ermeni nesillerince Ermenistan'a dâhil edilebileceği anlamına gelen sözleri, iki ülke ilişkilerini normalleştirme çabaları için yeni bir engel oluşturmuştur.[60] Yine Cumhurbaşkanı Sarkisyan 16 Mayıs 2011 tarihinde Sovyetler Birliği'nin dağılmasının 20. yılı münasebetiyle Moskovskie Novosti'ye vermiş olduğu mülakatta; Türkiye'nin soykırımı tanıması için her türlü çabayı göstereceğini belirtmiştir. Türkiye soykırımı tanıdığında ancak barışmanın söz konusu alabileceğini, tanıma olmadan barışmanın mümkün olmayacağını söylemiştir. Diaspora daha şimdiden Kaliforniya'da Türkiye Hükümetine, Merkez ve Ziraat Bankalarına Ermeni mallarının iadesi için davalar açmıştır.[61]

Bilindiği üzere Türkiye'de Gayrimüslim Vakıflarına ait birtakım mallara 1936

58 Türk-Ermenistan Protokollerinin imzalanmasından sonraki süreç hakkında geniş bilgi için bkz., Ö. Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, S: 35, s.7-55.

59 Bu konuda geniş bilgi için bkz., *http://www.haberx.com/Default.aspx?p=17&n=10456017&fn=1* (23.09.2010);*http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetay&Date=23.09.2010 &ArticleID =1020317* (23.09.2010); *http://www.yenimesaj.com.tr/index.php?haberno= 10003698&tarih=2010-09-22* (22.09.2010).

60 Bkz., Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, S: 39, (2011), s.7.

61 Bkz., Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, S.39, s.13.

Beyannamesiyle ve 1974 Yargıtay kararıyla el konulmuştu. Bu karar 27 Ağustos 2011 tarihli ve 651 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile kaldırılmıştır. Böylece bu malların bir kısmı yeniden Gayrimüslim vakıfları adına tescili söz konusu olmuştur. Bu önemli gelişme karşısında Türkiye'de yaşayan Gayrimüslim cemaatler memnuniyetini bildirmiştir. Bu duruma Ermeni diasporasının tepkileri olumsuz olmuştur. Taşnak Partisine yakınlığı ile bilinen Antilyas Katoğikosu II. Aram, Başbakan Erdoğan'a 31 Ağustos 2011 tarihinde bir mektup yazarak, özetle Türk Hükümetinin aldığı kararları haksız ve eksik bulduğunu, Türk Hükümetinin adalet ve insan haklarıyla ilgili söylemlerinin Ermeni soykırımını tanıdığında geçerli olacağını belirtmiştir.[62]

Her yıl olduğu gibi 2011 yılında da 24 Nisan dünyada Ermenilerin bulunduğu her yerde anılmıştır. Küçük Ermeni topluluklarının bulunduğu ülkelerde bu anma törenleri genellikle kiliselerde ayin şeklinde olmuştur. Büyük Ermeni topluluklarının bulunduğu ülkelerde ise Kiliselerde yapılan ayinlerin yanı sıra büyük törenler de yapılmıştır. Bu yıl 24 Nisan'ın, Paskalyanın Pazar gününe rastlaması soykırım iddialarının daha güçlü bir şekilde dini referanslarla vurgulanmasına neden olmuştur. Taşnak Partisinin düzenlemiş olduğu Ermenistan'da yapılan törende basına poz verilerek bir Türk bayrağı yakılmış, bu bayrağın alevlerinden meşaleler tutuşturularak, soykırım anıtına kadar yürüyüş gerçekleştirilmiştir. 24 Nisan sabahı Ermeni dini ve sivil önderlerce soykırım anıtına saygı duruşu yapılmış ve Eçmiyazin Katoğikosu II. Karekin tarafından bir dua okunduktan sonra halkın ziyaretine açılmıştır.[63] 2012 yılında yapılan 24 Nisan törenleri de geçen yıllarda gerçekleşen programların içeriği ile benzerdir. Cumhurbaşkanı Sarkisyan 24 Nisan münasebetiyle yayınlamış olduğu 97. yıl mesajında; 1915'te olanların unutulmaması gerektiğini, 24 Nisan'ın sadece bir milli matem günü olmadığını aynı zamanda Ermenilerin yaşama arzularını ve azimlerini artıran bir gün olduğunu, 2015'in Ermeni soykırımının yüzüncü yılının anılması olmakla kalmayıp, Ermeni halkının hafızasının ve yaşama azminin de anılacağı bir yıldönümü olacağını ifade etmiştir.[64]

Bütün bu olanlara bakıldığında Türk yetkililerinin uzlaşma arayıcı beyanlarına karşın, başta Sarkisyan olmak üzere Ermeni dini ve sivil önderlerin Türkiye ile ilgili eleştirel ve suçlayıcı yaklaşımları yakın ve orta vadede Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde bir uzlaşma beklemenin çokta gerçekçi olmadığını düşündürmektedir. Ermeni Kilisesi ve sivil önderlerinin bütün amacı sanal âlemde oluşturdukları asılsız soykırım hikâyesini 2015'e gelinmeden dünya kamuoyunun büyük bir kısmına kabul ettirmektir. Başka bir deyişle Ermeni

62 Bkz., Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, S.39, s.31 vd.

63 Bkz., Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, S.39, s.48 vd.

64 Geniş bilgi için bkz., Ömer Engin Lütem, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, S: 41, (2012) s.66 vd.

ruhani ve sivil önderler ortaya koymuş oldukları planın üçüncü periyodunu tamamlamak üzeredir.

4- Sonuç ve Alınması Gereken Tedbirler

Ana hatlarıyla buraya kadar yapmış olduğumuz değerlendirmeden de anlaşılacağı üzere bu uzun soluklu stratejik ve politik çalışmaların son devresi olan Türkiye Cumhuriyetinden toprak talebi de başta Ermenistan ve Ermeni Kilisesi olmak üzere Ermeni lobilerinin bilimsel ve tarihi gerçeklere dayanmayan 1915 olaylarının yüzüncü yılını müteakip gündeme getirileceği artık bir öngörü olmaktan daha öteye geçerek ülke güvenliğini tehdit edecek boyutlara ulaşmıştır. Çünkü Ermeni dinî ve sivil önderlerince sanal âlemde dünya kamuoyunun büyük bir kısmına kabul ettirilmiş olan Ermeni davası, bazı devletler ve uluslararası kuruluşlarca şimdilerde Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası ilişkilerinde pazarlık konusu edilmektedir.

Osmanlı sınırları içerisinde gelişen Ermeni istiklal arayışı biraz da misyonerlerin gayretiyle Hıristiyan kamuoyuna bir Müslüman Hıristiyan çatışması şeklinde sunularak, Hıristiyanlık meselesi haline getirilmiştir.

Kilise, her fırsatta el altından veya açıkça Müslümanların Hıristiyanları katlettiği şayiasını yayarak, Ermeni önderlerin işini kolaylaştırma işlevini başarıyla yürütmektedir. Böylelikle, Osmanlı sınırları içerisinde gelişen Ermeni istiklal arayışı biraz da misyonerlerin gayretiyle Hıristiyan kamuoyuna bir Müslüman Hıristiyan çatışması şeklinde sunularak, Hıristiyanlık meselesi haline getirilmiştir. Bu durum Batı kamuoyunda '*vahşi Türk*' imajının daha da keskinleşmesine sebep olmuştur. Ermeni Kilisesi ve Ermeni lobilerinin bu tür faaliyetleri neticesinde, Ermeni meselesi tarihi gerçeklerden tamamen uzaklaşarak konu siyasal zemine kaymıştır. Bundan dolayı da Ermeni lobileri ve Ermenistan yöneticileri konunun belgeler ışığında uluslararası bir heyetin hakemliğinde çözülmesine razı olamamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti, Ermeni tarafının konuyu daha fazla siyasallaştırmasına müsaade etmeksizin her iki ülkenin de ortaya koyacağı tarihi belgeler ışığında problemin çözümünden yana politikalar üretmeye devam etmelidir. Bu konuda alınacak tedbirleri şöyle sıralamak mümkündür.

- Ermeni örtülü savaşına ve psikolojik harekâtına karşı mücadelede her yıl 24 Nisan yaklaşırken lobi faaliyetlerine hız vermekten ziyade bu kampanyaları daha üst seviyede sürekli destekleyecek geniş çaplı bilimsel bir merkezin veya enstitünün kurulması şarttır. Bu merkezde Osmanlıca, Ermenice ve Batı dillerini bilen uzmanlar, başlangıçtan günümüze Ermeni tarihini, kültürünü, dinini, politikasını, Ermenistan'ı, Ermeni diasporasını, politik ve kültürel etkinliğini incelemelidir.

- Ermeni meselesi ile ilgili başta A.B.D. ve Rusya olmak üzere Avrupa devletlerinin arşivleri ciddi bir şekilde taranarak bütün dokümanların gün yüzüne çıkartılıp soykırım yalanını çürütmede bilimsel bilgi olarak kullanılması sağlanmalıdır.
- Bu merkez yurt içine bilimsel bilgi ürettiği gibi yaptığı çalışmaların önemli bir kısmını yurtdışında bastırmak şartıyla başta İngilizce, Fransızca ve Rusça olmak üzere değişik dillerde kitap ve broşürler yayınlamalıdır.
- Ermenilerle ilgili çıkan her kitap incelenmeli ve bu konuda yapılan tüm çalışmalar takip edilmelidir.
- Dünyanın çeşitli ülkelerinden bilim adamlarına burs verilerek bu konuda çalışmaları sağlanmalıdır.
- Merkezin uzmanları dünyanın değişik üniversitelerinde konferanslar vermeye teşvik edilmelidir.
- Yine bu merkez, yabancı dillerde süreli yayınlar çıkartmalı ve Türkiye'de Ermeni meselesi ve Ermenistan konusunda Yüksek Lisans ve Doktora çalışmalarını desteklemelidir.
- Türkiye, Batı ülkelerinin parlamentolarında 1915 olaylarının soykırım olarak nitelendirilmesine karşı gösterdiği ekonomik boyutlu tepki politikalarından daha ziyade, uzun dönemli jeopolitik ve jeostartejik hedefler belirlemelidir.
- Türkiye, Ermenistan ile Azerbaycan arasında arabulucu bir rol üstlenmeli ve Karabağ sorununun çözümünde etkin politikalar üretmelidir.
- Başta Ermeni meselesi olmak üzere diğer problemlerde de yurt dışındaki Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları koordine edilerek bir çalışma platformu oluşturulmalı ve bulundukları ülkelerde Türkiye lehine kamuoyu oluşturmaları için daha çok desteklenmelidir. Daha da önemlisi Yurt dışındaki Türk vatandaşlarının çifte vatandaşlığa geçmesiyle ilgili çalışmalar yoğunlaştırılarak bulundukları ülkelerde Türkiye aleyhine alınacak kararlarda caydırıcı bir rol üstlenmeleri sağlanmalıdır.
- Türkiye'nin tanıtımı başta olmak üzere Ermeni meselesinde Türk tezlerinin internet ortamında yabancı ilim adamlarından da faydalanarak birkaç dilde yayınlanması sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI

BOA, 11 Nolu, Ermenilerin Berat Defteri.

BOA, A. MKT. MHM., 627/30.

BOA, DH. ŞFR, 54/10.

BOA, DH. ŞFR, 54/156.

BOA, DH. ŞFR, 54/162.

BOA, DH. ŞFR, 54/406.

BOA, DH. ŞFR, 54/9.

BOA. DH. EUM, 5/27.

B. ARAŞTIRMA VE TETKİK ESERLER

AHMED Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, (nşr. Cengiz Aydın), İstanbul 2001.

AHMET Refik, *İki Komite İki Kıtal*, Ankara 1994.

AKÇA, Bayram, "1915 Tehciri ve Mondros Mütarekesinden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetlerinin Olaya Bakışı", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, (Edt. İ. Bal-M. Çufalı), Ankara 2003.

AKTER, Ahmet, *Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915)*, İstanbul 2007.

ARŞİV BELGELERİYLE ERMENİ FAALİYETLERİ (1914-1918) C. I, (Yay. Genel Kurmay Başkanlığı), Ankara 2005.

ATA, Ferudun, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara 2005.

ATNUR, İbrahim Etem, "1918 Yılında Osmanlı Devleti ve Ermeni Meselesi", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri* C. I, Ankara 2003.

BAL, İhsan, "Ermeni Terörü ve Dış Bağlantıları", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri* C. II, Ankara 2003.

BAŞGÜN, Necla, *Türk-Ermeni İlişkileri Abdulhamid'in Cülusundan Zamanımıza Kadar*, Ankara 1973.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi* C. II/III, Ankara 1991.

________, *Türk İnkılâbı Tarihi* C. III/III, Ankara 1991.

BEYOĞLU, Süleyman, "1915 Tehciri Hakkında Bazı Değerlendirmeler" *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 131 (Nisan 2001).

CANKARA, Yavuz vd., "Ermeni Terörü ve Asala Terör Örgütü", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri* (edt. İ. Bal,. M. Çufalı), Ankara 2006.

ÇELEBYAN, Antranik, *Antranik Paşa*, (çev. M. Arpi-N. Arek), İstanbul 2003.

ÇİÇEK, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, Ankara 2005.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara 1953.

ERMENİ KOMİTELERİNİN A'MAL VE HAREKÂT-I İHTİLÂLİYYESİ, (nşr. H. Erdoğan Cengiz), Ankara 1983.

GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983.

İLTER, Erdal, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara 1996.

KAÇAZNUNİ, Ovnes, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok, (1923 Parti Konferansına Rapor)*, (çev. Arif Acaloğlu), İstanbul 2006.

KANTARCI, Şenol, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, İstanbul 2004.

KAYA, Önder, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, İstanbul 2004.

KEVORKYAN, Dikran, "Ermeni Meselesinde Tehcire Amil Olan Sebepler", T.B.T.E.T.İ.S., (8-12 Ekim 1984 Erzurum).

KILIÇ, Davut, *Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara 2006.

________, *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 2008.

________, "1915'te Tehcir Edilmeyen Ermeniler", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri* C. II, (20-21 Nisan 2002) Ankara 2003.

________, "Ermeni Terörünün Ortaya Çıkışında Kilise ve Din Adamlarının Rolü 1863-1896", *Türk Kültürü*, S: 513-514, (Ocak-Şubat 2006).

________, "Ermeni Meselesinin Siyasallaşmasında Emperyalist Devletlerin Rolü", *Ermeni Araştırmaları*, S: 23-24 (Nisan 2006).

________, "79. İstanbul Ermeni Patriği Zaven Efendinin Faaliyetleri (1913–1915,1919–1922)" *VI. Uluslararası Atatürk Kongresi (12-16 Kasım 2007) Bildirileri*, C. II, Ankara 2010.

KONUKÇU, Enver "Osmanlılar ve Millet-i Sadıkadan Ermeniler", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Edt. H. C. Güzel), Ankara 2001.

KÖNİ, Hasan Selçuk, "Uluslararası Terörizmin Bir Boyutu Olarak 1974'ler Sonrası Ermeni Terörü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Ankara 1985.

KURAN, Ercüment "Amiral Brıstol Raporu ve A.B.D.'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Edt. H. C. Güzel), Ankara 2001.

KURAT, Yuluğ Tekin, *Henry Layard'ın istanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara 1968.

KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997.

LÜTEM, Ömer Engin, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, S: 16-17, (Kış 2004-İlkbahar 2005).

________, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, S: 35, (2010).

________, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, S: 39, (2011).

________, "Olaylar ve Yorumlar", *Ermeni Araştırmaları*, S: 41, (2012).

MCCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün*, (çev. Bilge Umar), İstanbul 1998.

ÖKE, M. Kemal, *Ermeni Sorunu 1914–1923*, Ankara 1991.

ÖZDEMİR, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918,* Ankara 2005.

ÖZEL, Sabahattin, "Ermenilerin ve Yabancıların Gözüyle Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Sorununa Bir Bakış", *Aylık strateji ve analiz e-dergisi, (Nisan*

PAMUKCİYAN, Kevork, *Biyografileriyle Ermeniler* C. IV, (çev. Osman Köker), İstanbul 2003.

SARINAY, Yusuf, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar 1915-1916", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (23-25 Kasım 2005),* Ankara 2006.

________, "Ermeni Meselesi ve Gerçekler", *Ermeni Araştırmaları 2. Türkiye Kongresi Bildirileri* C. II, (29-30 Mayıs 2004), Ankara 2007.

SONYEL, Salahi R., "Tehcir ve Kırımlar Konusunda Ermeni Propagandası Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Belleten* XLI/161 (Ocak 1997), Ankara 1997.

________, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü", *Belleten* XLIX/193-195, (Aralık 1988).

ŞEHİRLİ, Y. Atila, "Asala'nın Ortaya Çıkışı, Eylemleri, İlişkileri ve Sonu", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri* (edt. İ. Bal,. M. Çufalı), Ankara 2006.

ŞIRACIYAN, Arşavir, *Bir Ermeni Teröristin İtirafları,* (çev. K. Mustafa Orağlı), İstanbul 1997.

ŞİMŞİR, Bilal, *Malta Sürgünleri*, İstanbul 1976.

________, "Osmanlı Ermenileri ve Büyük Devletler", *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu*, İzmir 1983.

________, *Lozan Telgrafları (1922-1923)* C. I-II, Ankara 1990.

________, *Şehit Diplomatlarımız 1973-1994* C. I-II, Ankara 2000.

TALAT PAŞA'NIN ANILARI, (yay. Alpay Kabacalı), İstanbul 2000.

TAŞKIRAN, Cemalettin, "Ermeni Diasporası Nedir? Ne İstiyor?" *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri* C. III, Ankara 2003.

TUĞLACI, Pars, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri,* C. III, İstanbul 2004.

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.

C. GAZETELER

Hürriyet Gazetesi,(9 ve 10 Nisan 1965).

Hürriyet Gazetesi, (16 Ocak 2006).

Radikal Gazetesi (16 Ocak 2006)

Türkiye Gazetesi (08 Mayıs 2004).

Vakit Gazetesi, (01 Haziran 1922).

Zaman Gazetesi, (16 Ocak 2006).

D. İNTERNET SAYFALARI

http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/diplomatlar/index.html, (03 Şubat 2007).

http://www.haberx.com/Default.aspx?p=17&n=10456017&fn=1 (23 Eylül 2010).

http://www.hyetert.com/haber3.asp?AltYazi=AnaSayfa&Id=9949&DilId=1,

(22 Eylül 2010).

http://www.hyetert.com/haber3.asp?AltYazi=Haberler\> Dünya&Id=1343& Sayfa=1&DilId=1, (30 Eylül 2001).

http://www.yenimesaj.com.tr/index.php?haberno=10003698&tarih=2010-09-22

http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetay&Date=&ArticleID=1020317 (23 Eylül 2010).

2003), http://www.Stradigma.Com/İndex.Php?Sayfa=Makale&Sayi=23& No=181, (06.12.2006).